

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОЇ БАЗИ ПУБЛІЦИСТИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Клімчук Г. П. Запозичення як джерело формування лексичної бази публіцистики М. Грушевського.

Статтю присвячено дослідженню чужомовної лексики латинського, німецького, польського та російського походження в публіцистичній спадщині М. Грушевського; здійснено аналіз семантичного складу, структурних і функціональних особливостей запозичень, з'ясовано їх стилістичний статус у сучасній літературній мові.

Ключові слова: запозичення, латинізм, германізм, полонізм, русизм, словотвірне калькування, семантичне калькування, західноукраїнська мовно-літературна традиція.

Климчук Г. П. Заимствование как источник формирования лексической базы публицистики М. Грушевского.

Статья посвящена исследованию иностранной лексики латинского, немецкого, польского и русского происхождения в публицистическом наследии М. Грушевского; осуществлен анализ семантического состава, структурных и функциональных особенностей заимствований, определен их стилистический статус в современном литературном языке.

Ключевые слова: заимствование, латинизм, германизм, полонизм, русизм, словообразовательное калькирование, семантическое калькирование, западно-украинская традиция литературного языка.

Klimchuk G. P. Borrowings as source of lexical base forming in M. Hrushevsky's social and political essays.

The article is devoted to investigation of lexical borrowings from Latin, German, Polish and Russian in M. Hrushevsky's social and political essays; the analysis of semantic, structural and functional features of such borrowings are made and their stylistic status in the modern literary language is also determined.

Key words: lexical borrowings, latinism, germanism, polonism, russism, word-formative calquing, semantic calquing, Western Ukrainian literary language tradition.

Упродовж усього XIX ст. словниковий склад української мови переживав справжню революцію. Літературні контакти, узаємодія споріднених літературних мов у період національного ренесансу значно збагатили лексичний склад української мови. Висока відтворюваність чужоземних запозичень в українському слововжитку кінця XIX – початку XX ст. була не лише наслідком міжмовної інтерференції, спричиненої впливом на українську мову в результаті безпосереднього контактування територіально суміжних мов країн-завойовників, але й зумовлювалася дією суто лінгвістичних чинників, зокрема потребою залучення нових виражальних засобів для номінації абстрактних понять із царини матеріального та інтелектуального життя, яких, через відсутність державності й недостатню сформованість вищих функціональних стилів, українській мові вкрай бракувало. З огляду на це проникнення окремих елементів норм німецької, польської, російської й інших мовних систем в українську було «природно неминучим, оскільки вони (мови – Г. К.) мали за собою тривалу традицію офіційно-адміністративного вживання і виступали провідниками-посередниками в засвоєнні українською мовою нових реалій і понять, пов'язаних із культурними здобутками сусідніх народів» [7, с. 88]. Подолання дефіциту власних номінативних засобів чужомовними лексичними надходженнями в цей час реалізувалося передусім потугами національно свідомої української інтелігенції, представники якої намагалися інтелектуалізувати рідну мову, піднести її до рівня стилістично виповнених західноєвропейських.

Історія функціонування в українському лексиконі запозичених лінгвоодиноць неодноразово була предметом зацікавлення вітчизняних та зарубіжних учених. З-поміж розвідок, присвячених узаємодії української й інших близько- і дистантноспоріднених мов, варто відзначити праці В. Акуленка, А. Вінченза, Й. Дзендзелівського, Б. Кобилянського, Л. Масенко, О. Онишкевича, С. Семчинського та ін. Щодо опрацювання складу чужоземного словесного матеріалу в тезаурусі української мови кінця XIX – початку XX ст., то окремі аспекти цього питання висвітлено у працях О. Муромцевої й І. Черкез. Ґрунтовне дослідження диференційних ознак лексико-фразеологічної організації буковинських писемних джерел окресленого історичного періоду у плані відображення в них явищ інтерференції, характерних для тогочасного західноукраїнського середовища, здійснено в численних лінгвістичних студіях Л. Ткач. Логічним продовженням наукової розробки відповідної

проблеми видається вивчення запозичень у мовно-публіцистичній практиці М. Грушевського, яка містить цінну інформацію про типовий для кінця XIX – початку XX ст. семантичний склад чужомовних слів, їх хронологію, частотність функціонування та виражальні можливості в текстах нехудожніх стилів. А відтак мета нашої публікації полягає в тому, аби дослідити лексику чужоземного походження, засвідчену публіцистичною спадщиною М. Грушевського, виявити структурні, семантичні, функціональні особливості запозичень та з'ясувати їх стилістичний статус у сучасній літературній мові.

Запозичена лексика – вагомий стилеутворювальний компонент мовотворчості М. Грушевського на різних хронологічних етапах його суспільно-політичної діяльності. Активне використання чужомовних виражальних засобів в аналізованому публіцистичному доробку насамперед зумовлене прагненням ученого абстрагувати, інтелектуалізувати український лексикон, збагатити його тематичний діапазон та піднести до рівня інших високорозвинених мов.

Відчутну кількісну перевагу з-поміж зафіксованих нами чужоземних засобів виявляють слова латинського походження. Із погляду семантики це передусім вербальні знаки для номінації нових на той час понять зі сфери матеріального й духовного буття, що належать до шару книжної лексики та реалізують у публіцистичних текстах дефінітивну функцію, наприклад: *В останніх енуціяціях з польської сторони се було піднесено досить виразно, а не треба було й таких заяв, щоби знати наскільки се важно з становища польської політики, в Галичині спеціально* [3, с. 58], де **енуціяція**, лат. – «урядова заява» (пор.: пол. **enuncjacja**, книжн. – заява, декларація); *Се була, позволю собі назвати, перша сецесія вищих верств українсько-руського народу* [1, с. 113], де **сецесія**, лат. – «відступництво» (пор.: пол. **secesja** – 1) відокремлення, відпад; 2) мистецький стиль; нім. **die Sezession** – відокремлення, відділення); *...як я вже казав, тутешню габілітацію можна щодо вимог прирівняти більш-менш зі степенем магістра російських університетів* [1, с. 186], де **габілітація**, лат. – «право викладання в університеті» (пор.: пол. **gabilitacja** – прилюдний захист дисертації); *Киньмо лише оком на попереднє століття, що сими днями закінчилося й стало ціле предметом історичної обсервації* [1, с. 208], де **обсервація**, лат. – «спостереження» (пор.: пол. **obserwacja**, книжн. – спостереження; нім. **die Observation** – спостереження, стеження). Аналіз лексикографічних джерел окресленого періоду дає підстави

стверджувати, що здебільшого такі латинськомовні одиниці в кінці XIX – на початку XX ст. обслуговували західноукраїнський варіант літературної мови і становили спільний лексичний фонд української, польської й почасти німецької мов.

Подекуди натрапляємо на випадки переосмислення семантичної структури термінів-латинізмів, у результаті чого відбувається розширення їх семантико-стилістичних характеристик і перехід із розряду термінолексем до категорії загальноживаних слів: *Прихильники і друзі Галичини – се були прихильники України будочої, відродженої, оновленої, видвигненої з вікового розпаду і атрофії* [2, с. 119], де *атрофія*, *перен.* – «занепад, деградація» (пор.: *атрофія*, лат – 1) біол., мед. прижиттєве зменшення розмірів органа або тканини в організмі тварин і людини; 2) *перен.* притуплення, утрата якогось-небудь чуття, властивості [4, с. 133]; *Історія минушого століття оправдовує сей молодецький запал, сі надії, які покладаємо на енергію національного організму-реконвалесцента, з якою він поновлює понесені straty* [1, с. 208], де *реконвалесцент*, *перен.* – «нація, що перебуває на стадії відродження» (пор.: *реконвалесцент*, мед. – людина, яка ще не одужала остаточно, але вже не має яскраво виявлених клінічних ознак хвороби [5, с. 495]). Як видно з комунікативних ситуацій, автор переосмислює передусім зміст медичної термінології, послуговуючись нею як засобом вторинної номінації конкретних явищ чи реалій національного життя. Образне ототожнення українського народу з хворим організмом людини, очевидно, пояснюється основними положеннями історіософської концепції М. Грушевського, згідно з якою суб'єктом культурно-історичного поступу є «нарід» – «жива національна індивідуальність», пов'язана в єдине ціле антропологічними, психофізичними і культурними прикметами. Проводячи паралелі між реаліями тогочасної суспільної дійсності й біологічними процесами, що протікають у людському організмі, учений зосереджує увагу реципієнта на яскравих художніх метафорах, завдяки чому забезпечує адекватність й ефективність сприйняття концептуальної змістової інформації.

Органічним компонентом публіцистики М. Грушевського виступає й тематично розмаїтий пласт лексичних елементів німецької етимології, засвоєних українською мовою у формі прямих чи опосередкованих власне лексичних запозичень, наприклад: *Практична політика не забава, не «штука для штуки», вона ставить своїм завданням служити живому життю народу...* [2, с. 276], де *штука* (< нім. *das*

Stück) – «мистецтво» (пор.: пол. *sztuka* – 1) мистецтво; 2) штука; 3) п'єса); *Є тут три великі, двометрові полотна – краєвиди, три менші, чотири портрети і двадцять вісім студій і шкїців різної великості* [1, с. 223], де *шкїц* (<нім. *die Skizze*) – «нарис» (пор.: пол. *szkic* – нарис; ескіз); *VI том «Історії» був одною з перших наукових книжок, друкованих на новому ґрунті, вислано спеціального зецера і коректора для ведення видань* [3, с. 195], де *зецер* (<нім. *der Setzer*) – «особа, яка займається набором тексту; складач» (пор.: пол. *zecer* – складач). Спостереження за функціональним навантаженням пролістрованих лінгвоодиниць доводить, що загалом використання таких мовних засобів було зумовлене потребою номінації понять із різноманітних царин матеріального й духовного життя українського суспільства, а тому лексичні германізми мають у досліджуваних публіцистичних текстах переважно інформативно-комунікативне призначення й позбавлені стилістичної виразності.

Подекуди простежуємо вживання стилістично маркованих германізмів, що використовуються адресантом для негативно-оцінної характеристики певних осіб, подій чи явищ об'єктивної дійсності, напр.: *Молодий маляр-дилетант Турбацький виставив кільканадцять образів – переважно «фушерки»* [1, с. 205], де *фушерка* (<нім. *die Pfuscherei*) – «халтура, несумлінна робота»; *Сі неясні передчуття, сі передчасні в кожнім разі рахунки уже роблять новий настрій – охоту показати український елемент незвичайно «політично-дозрілим», <...> отрясти його з підозрив усякого політичного «вархольства», «гайдамацтва»* [2, с. 258], де *вархольство* (<нім. *wahr* «істинний» + *die Hölle* «пекло») – «справжнє пекло»; *Сучасний український Сенька, значить, знайшов свою шапку, й може уматувати в ній, скільки йому завгодно* [2, с. 91], де *уматувати* (<нім. *der Staat* – «хизування»; *mit etwas Staat machen* – «виставляти напоказ, хизуватися») – «хизуватися». Спродуковані на українському мовному ґрунті від німецьких запозичень такі деривати забезпечують емоційно-експресивне навантаження суспільно-політичних статей, сприяють їх увиразненню.

Одним із специфічних різновидів німецького впливу на українську мову окресленого періоду, що виразно простежується на матеріалі публіцистичної спадщини М. Грушевського, є калькування. Традиційно кальки прийнято диференціювати на лексичні (словотвірні) й семантичні.

Під словотвірними кальками у пропонованій розвідці розглядаємо

лексеми, що виникли на українському ґрунті в результаті буквального перекладу німецьких еквівалентів, наприклад: *Більш як чотириста селян приїхало з ріжних кутів Галичини як вибрані повітовими зборами відпоручники* [3, с. 47], де *відпоручник* ← нім. *der Sendbote* [*senden* «відправляти, відсилати» + *der Bote* «посланець, кур'єр, посильний; розсильний»] – «представник, посильний, уповноважений»; ...*зборам грозить дуже мала чисельність, а що для правосильності зборів треба тільки 50-х членів, то Виділ і прибрані ним почесні члени мають можливість великої переваги a priori* [3, с. 84], де *правосильність* ← нім. *Rechtkraft* [*Recht* «право» + *Kraft* «сила»] – «правомочність»; *В сім краю руська організаційна робота оперує головно тільки селянством і священством, бо більша носіість* («крупная поземельная собственность») *в руках поляків і жидів, міщанство переважно спольщене...* [1, с. 141], де *носіість* ← нім. *der Besitz, das Besitzen* [*be* «невідокремлюваний німецький дієслівний префікс, що означає доконаність, завершення дії» + *setzen* «сідати»] – «володіння, власність». Як демонструють комунікативні ситуації, в аналізованому мовному матеріалі зазначена категорія запозичень репрезентована передусім суспільно-політичними терміноодинацями, що активно функціонували в галицькому комунікативному просторі, однак на сьогодні відійшли до пасивного словника української мови.

Крім словотвірного, у публіцистичному доробку М. Грушевського виявляємо випадки семантичного калькування німецьких еквівалентів, коли під впливом мови-моделі слово мови-реципієнта починає розширювати своє значення. Відповідний різновид калькування загалом виникає тоді, коли зв'язки між контактуючими лінгвоспільнотами настільки стійкі, що мовці починають автоматично переносити семантичні відтінки, притаманні чужомовним лексемам, на ідентичні одиниці рідної мови. Розпізнавальним тлом семантичних кальок є насамперед залучення широкого контексту, наприклад: *Після того, в квітні 1894 р., мене заіменовано звичайним професором до Львова* [1, с. 119], де *заіменовано* – «призначено на посаду» (пор.: нім. *benennen* – 1) називати, іменувати; 2) висувати (кандидатуру); *ernennen* – призначати; *nennen* – називати; давати ім'я; пол. *mianować na stanowisko* – призначити на посаду); ...*з браку кваліфікованих кандидатів русинів «прийдеться» раді шкільній з konieczności обсаджувати їх (школи – Г. К.) поляками та польками, зовсім не обізнаними з руською мовою* [1, с. 275], де *обсаджувати* –

«укомплектовувати (призначати) вчительський склад» (пор.: нім. *einsetzen* – 1) вставляти; поміщати; вправляти; вшивати; 2) призначати на посаду (*ким*); укомплектовувати; 3) вводити в дію; 4) *військ.* вводити в бій; 5) саджати; *setzen* – 1) поставити; покласти; посадити; 2) установити; призначити; пол. *obsadzić* – 1) обсадити (чимось); 2) зайняти посаду, 3) призначити на посаду, укомплектувати штати). Більшість таких семантичних германізмів є репрезентантами західноукраїнського зразка літературної мови досліджуваного періоду. Вони представлені передусім граматичним класом дієслів, зрідка іменниками, що обслуговували на зламі XIX і XX ст. сферу офіційно-ділового адміністрування й соціально-політичного життя.

Окремим і досить помітним пластом лексики, до якої часто апелює М. Грушевський, є запозичення з польської мови. Високу частотність польськомовних елементів у статтях публіциста, очевидно, спричинила тривала професійна діяльність на теренах Західної України, а зокрема у Львові, де впродовж XIX й аж до початку XX ст. відбувався своєрідний соціальний кругообіг полонізмів. За спостереженнями Л. Ткач, польські лексеми входили в мовленнєве середовище тогочасної інтелігенції як «необхідний номінативний мінімум, у разі ж номінативної надлишковості відбувалася їх стилістична спеціалізація» [6, с. 28].

За структурно-семантичними особливостями засвідчені нами в публіцистиці М. Грушевського польськомовні елементи сегментуємо на три групи: словотвірні, лексичні та семантичні.

Під словотвірними полонізмами розглядаємо похідні утворення, у будові яких міститься спільна для польської й української мов у зв'язку з їх генетичною спорідненістю коренева складова, а нормативні для українського вжитку афіксальні морфеми субститууються співвідносними польськими еквівалентами, наприклад: *Закупно друкарні й видатки на її урядження пожерли не тільки всі зібрані гроші з жертв і членських вкладок (<...>), але впровадили Товариство в значні довги...* [1, с. 188], де *закупно* – пол. *zakupno* – суч. укр. «купівля»; *Можність вести високу політику була страчена українською суспільністю* [1, с. 240], де *можність* – пол. *możliwość* – суч. укр. «можливість»; *...ся дрібна шкільна історія, роздута педагогами-кар'єровичами, раптом набрала кислого гумору в наших політичних кругах...* [2, с. 258], де *кар'єрович* – пол. *karierowicz* – суч. укр. «кар'єрист». Абсолютними синонімами до таких дериватів у сучасному узусі виступають слова того самого кореня, проте з відмінними афіксальними формантами.

Аналізований фактичний матеріал виявляє й чималу кількість фонетично адаптованих до законів української орфоєпії лексичних полонізмів, тобто лінгвоодиниць, що постали на власне польському ґрунті й унаслідок лексичної інтерференції були перенесені в українську мову (*І не робив її потайки, аби укритися перед ухом і оком Виділу, а одверто на підставі ухвал Виділу, інформуючи Виділ про все, пильнуючи, аби нові підприємства на Україні (книгарні) виказувалися перед Виділом рахунками і справозданнями, сам наглядав їх і домагався контролю Виділу на місці* [3, с. 188], де **справозданнє** (< пол. *sprawozdanie*) – «звіт; доповідь»; *В грудні минулого року вислало воно (НТШ – Г. К.) меморіал до міністерства, де вичислило як найбільше й найближче потрібні такі катедри: на філософії – по одній кафедрі класичної філології, математики й природничих наук <...> на медицині – катедру **положництва**, з огляду на потреби львівської школи повитух* [1, с. 184], де **положництво** (< пол. *położnictwo*) – «акушерство»; *Всякі жертви просимо адресувати до Наукового товариства імені Шевченка, в **заряді** котрого стоїть Академічний дім* [1, с. 278], де **заряд** (< пол. *zarząd*) – «управління»), та запозичень окремих значень слів, поява яких була наслідком семантичної інтерференції, спричиненої впливом на українську мову польської (*Відчит проф. Грушевського на науковій **академії**, спорядженій дня 1 падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-російської літератури* [1, с. 111], де **академія** – «урочисті збори» (пор.: пол. *akademia* – 1) академія (instytucja); 2) урочисті збори (impieza)); *Вибрано Костомарова професором в Петербурзькім університеті, сила людей ходила на його **виклади*** [3, с. 307], де **виклад** – «лекція» (пор.: пол. *wykład* – лекція); *Не забракне, певно, й нових **вкладок** і легатів на сю в високій мірі симпатичну ціль, коли вона буде переведена в життя* [1, с. 243], де **вкладка** – «матеріальний внесок» (пор.: пол. *wkładka* – матеріальний внесок)). Аналіз змісту продемонстрованих мовленнєвих ситуацій свідчить, що лексичні та семантичні полонізми в політичній спадщині М. Грушевського переважно обслуговують офіційно-ділову й культурно-інтелектуальну сфери суспільного життя і виступають своєрідним «номінативним мінімумом» для відображення нових явищ позамовної дійсності. У сучасній мовно-літературній традиції відповідні значення занепали: вони або взагалі не відтворюються «Словником української мови», або ж супроводжуються ремарками *застаріле, розмовне чи діалектне*, що не завжди об'єктивно віддзеркалює їх стилістичний

потенціал у мовленні української інтелігенції на зламі XIX і XX ст.

Помітний пласт у мовленнєвій практиці М. Грушевського становлять запозичення з російської мови. Загалом окреслені лінгвоодиноці виступають у ролі стилістично нейтральних номінативних засобів і характеризуються чітко окресленою офіційно-діловою специфікою. Передусім це назви безпосередніх суб'єктів політики, номени юридично-правового змісту, найменування загальних абстрактних понять, номени осіб за їх посадовими обов'язками й ідеологічними переконаннями, назви документів, наприклад: *Особливо коли в його (Хмельницького – Г. К.) власній свідомості війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права цілого народу, за независимість України, і він уже не хотів миритися з польським правительством на дрібних компромісах...* [1, с. 236], де **независимість** (<рос. **независимость**) – «незалежність»; **правительство** (<рос. **правительство**) – «уряд»; *Парламентська група автономістів <...> також не визначається одностайністю й одностайністю* [1, с. 361], де **одностайність** (<рос. **единодушие**) – «єдність, спільність, одностайність». Хронологія опрацьованих текстів доводить, що переважна частка наведених русизмів репрезентує ранню публіцистику М. Грушевського і майже відсутня на пізніших етапах його мовотворчості. Наявність цих лексичних засобів у творчій спадщині східноукраїнської інтелігенції була закономірним наслідком усталеної на той час у Наддніпрянщині російсько-української двомовності, яка призвела до обмеження функціонально-стилістичного розвитку української мови та її поступового витіснення з вищих сфер суспільного життя російською.

Отже, результати аналізу свідчать, що залучення запозиченого словесного матеріалу становить диференційну ознаку публіцистичної творчості М. Грушевського. Чужоземні лексичні елементи використовуються автором передусім для збагачення функціональних можливостей української мови у сфері суспільно-політичного, освітньо-наукового, фінансово-економічного, юридично-правового та культурно-інтелектуального життя. Більшість із розглянутих мовних одиниць у досліджуваній період виступали репрезентантами галицького комунікативного середовища й були засвоєні українським тезаурусом як у формі власне лексичних запозичень (прямих чи опосередкованих), так і завдяки словотвірній-морфологічній адаптації й калькуванню. Чимало з них мали давню книжну традицію

функціонування в українській мові, однак у радянську добу, через ототожнення із західноукраїнським слововжитком, зазнали зниження функціонального статусу й відійшли на периферію лексичної системи.

Література

1. Грушевський М. Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2002. – Т. 1. – 592 с.
2. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 2. – 704 с.
3. Грушевський М. Твори : у 50-и т. / Михайло Грушевський / ред. : П. Сохань (голов. ред.) та ін. – Л. : Світ, 2005. – Т. 3. – 792 с.
4. Словник іншомовних слів / [Пустовіт Л. О., Скопенко О. І., Сюта Г. М. та ін.] ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 2000. – 1017 с.
5. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. VIII. – 927 с.
6. Ткач Л. О. Вплив польської мови на українську літературну мову Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (зовнішні чинники) / Л. О. Ткач // Мовознавство. – 2000. – № 6. – С. 22–29.
7. Ткач Л. О. Німецькі запозичення в українській літературній мові Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (дієслівні семантичні кальки) / Л. О. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 84 : Германська філологія. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 84–95.

Стаття надійшла до редакції 03.11.2014 р.